

Հ. ՓԱՓԱԶՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ՊԱՐՍԿԵՐԵՆ ԶԵՌԱԳՐԵՐԻ
ՊԱՏՄԱԳՐԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔԸ

Արարել ենք դարեր շարունակ եղել է իսլամական շրջանի պարսկական պատմագրության լեզուն: Գեղարվեստական գրականության մեջ և հատկապես շափածո ստեղծագործություններում պարսից լեզուն մուտք գործեց և լայն տարածում ստացավ սկսած թ դարից, երբ միջին Ասիայում կաղմավորվեց Սամանյանների պետությունը: Նույնիսկ այդ ժամանակ, երբ Սամանյան պետության սահմաններում և նրա սահմաններից դուրս ծաղկում էր նոր՝ «դարի» պարսկերենով գրվող գրականությունը, երբ հրապարակ էին իշել խոշոր քնարերգուներ՝ Ռուզբեին, Դակիկին, Ֆարրուխին և անմահ գյուցազներգու Ֆիրդուսին, պատմական, ինչպես նաև փիլիսոփայական, աստվածաբանական և ընդհանրապես գիտական ստեղծագործությունները գրվում էին միայն ու միայն արաբերենով:

Ինչպես այդ դարաշրջանում, այնպես նաև հետագա մի քանի դարերում արաբերենը շարունակում էր մնալ որպես ոչ միայն Իրանի, այլ ամբողջ մուսուլմանական աշխարհի գիտության լեզու: Սամանյան շրջանի նշանավոր պատմիչներ՝ Իբն-Կութեյբայի, Դինվարիի, Համզա Իսֆահանիի, Մուհամմադ-Ջարիր Բարբրիի, Մուհամմադ Նարշախիի, աշխարհագիր Իբն-Ֆակիհ Համադանիի և ուրիշների հռչակավոր երկերը գրված են արաբերեն, և հետագա դարերում միայն դրանց մի մասը թարգմանվել է պարսկերենի:

Պատմագրության բնագավառում պարսից լեզուն սկսեց կիրառվել Սելջուկյան դինաստիաների տիրապետության շրջանում: Այդ շրջանից հայտնի են մի քանի պարսկալեզու պատմիչներ, ինչպես օրինակ «Ջեյն-ուլ-ախբար»-ի հեղինակ Աբու-Սաիդ Արդ-ուլ-Հալլ իբն-Ջահակ իբն-Մուհամմադ Գյարդիզին, որ ապրել և ստեղծագործել է սուլթան Արդ-ուլ-Ռաշիդ Ղազնավիի օրոք, Ղազնավիների պալատական պատմիչ Աբուլֆազլ Բեյհակին, որ արքունի դիվանատան ղլխավոր քարտուղարն էր և հանդես եկավ 30 հատորանոց ընդարձակ երկատիրությամբ, որի սակայն շնչին հատվածներն են մեզ հասել և վերաբերում են միայն սուլթան Մաս'ուդի թագավորության շրջանին, Աբուլ-Հասան Ալի իբն-Ջեյդ-ի Բեյհակին, որ գրել է Բեյհակ նահանգի պատմությունը և վերջապես սելջուկյան տիրապետության ամբողջ շրջանի մանրամասն պատմությունն ընդգրկող լավագույն սկզբնաղբյուրներից «Ռահաթ-ուլ-սուլուր»-ի հեղինակ Աբուբարր Մուհամմադ Ռավանդին, որ իր աշխատությունն ավարտել է 1206 թ. և նվիրել Ռումի սելջուկյան սուլթան Քեյխոսրով իբն-Ղլիշ-Ասլանին:

Այս շրջանին են վերաբերում նաև թեև ոչ պատմագրական, սակայն տվյալ ժամանակաշրջանի պատմության տարրեր հարցերի լուսաբանման համար կա-

բևոր սկզբնաղբյուրներ հանդիսացող այլ արժեքավոր երկեր, որոնցից հիշատակության արժանի են Մելիքշահի վեղիր Աբու-Ալի Հասան իբն-Ալի Նիզամուլ-Մուլքի «Սիասեթնամե» աշխատությունը, որտեղ հեղինակը մեծ շափով անդրադարձել է ինչպես իր ժամանակ, այնպես նաև նախորդ դարերի ընթացքում հանդես եկած ազանդավորական-սոցիալական շարժումների պատմությանը, Ջիարյան դինաստիայի թագավորներից Ամիր Քեյխոսրով իբն-Իսքանդար իբն-Կարուս Վոշմեկիրի «Կարունամե» խորագիրը կրող հանրահայտ խրատագիրքը, Աբուլ-Հասան Ահմադ Սամարղանդիի կամ Նիզամի Աբուլի «Չհարմակալե» ծավալուն երկասիրությունը, ինչպես նաև մի քանի այլ մեծ ու փոքր բարոյախոսական ու առակադրական ժանրի գրական հուշարձաններ:

Պարսկալեզու պատմագրությունը զգալի վերելք ապրեց հատկապես մոնղոլական Իլխանության օրոք: Մի ժամանակ էր դա, երբ պարսից գրական լեզուն լայն տարածում ստանալով դարձավ ոչ միայն ամբողջ Իրանի, այլ նաև հարևան մի շարք երկրների՝ Հնդկաստանի, Միջին Ասիայի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի մատենագրության, այդ թվում նաև պատմագրության հիմնական լեզուն:

Այս շրջանի նշանավոր պատմագիրների մեծ մասը միաժամանակ հանդիսանում էին Իլխանական պետության և արքունիքի խոշոր գործիչներ, որոնք ծագումով պարսիկներ լինելով հանդերձ կարողացել էին իրենց ձեռքը վերցնել պետության ղեկը: Հուլաղու խանի և հատկապես նրա հաջորդների օրոք, թեև լայնածավալ պետությունը գտնվում էր Չինգիզխանի սերունդների ձեռքում, սակայն պետության ընդհանուր փաստական ղեկավարությունը և հատկապես ֆինանսական գործերի տնօրինությունը վերապահված էր տեղական ծագում ունեցող մեծահարուստ և ազդեցիկ անձնավորությունների, որոնցից իրենց պատմական երկերով առավել հայտնի դարձան Զուվեյնի հղբայրներ խոջա Շամս-էդ-դինն ու Ալա-էդ-դին Աթամեկիքը և խոջա Ռաշիդ-էդ-դին Ֆաղլուլլահ Համադանին:

Ռաշիդ-էդ-դինը ոչ միայն հեղինակն է Իլխանության շրջանի խոշորագույն սկզբնաղբյուր «Զամե-ուլ-թավարիխ» երկասիրության, այլ միաժամանակ նրա հանձնարարությամբ էր, որ մեծահամբավ մատենագիր Շահար-էդ-դին Աբդուլլահ Շիրազին գրեց «Թարիխ-ե վասսաֆ» խորագիրը կրող և Աթամեկիք Զուվեյնիի «Թարիխ-ե ջհանգուշա» աշխատության շարունակությունը հանդիսացող նշանավոր պատմագրական աշխատությունը:

Իլխանության շրջանի վերջին խոշոր պատմագիրն է բարձր ֆինանսական պաշտոններ զբաղեցնող և մի քանի պատմագրական ու աշխարհագրական աշխատությունների հեղինակ Համդուլլահ Մուսթովֆի Ղազվինին: Նրա գրչին են պատկանում «Թարիխ-ե գոզիդե», «Զաֆարնամե» (շափածո) և «Նուզհաթ-ուլ-կուլուբ» կապիտալ աշխատությունները:

Պարսկական պատմագրության մեջ այս ընթացքում սկսեց զարգանալ նաև ընդհանուր պատմության ուսումնասիրությունը: Ռաշիդ-էդ-դինի վերոհիշյալ «Զամե-ուլ-թավարիխ» (ժամանակագրությունների ժողովածու) խորագիրը կրող աշխատությունը այդպիսի մի համահավաք պատմության լավագույն նմուշներից կարելի է համարել: Հայտնի են նաև այլ աշխատություններ, ինչպես օրինակ՝ Աբու-օմար Օսման Մինհաջ-էդ-դին իբն-Մուհամմադ Սիրաջ-էդ-դինի «Թաբակաթ-ե նասերի» աշխատությունը, որն ընդգրկում է Հնդկաստանի,

Իրանի և հարևան մյուս երկրների պատմությունը սկսած աշխարհի արարչագործությունից մինչև հիշրեթի 658 (1260) թվականը:

Ընդհանուր պատմագրության այս ձևը այնուհետև լայն տարածում ստացավ և հետագա պատմիչներից շատերը սկսեցին հանդես գալ ավելի խոշոր և ծավալուն երկերով: Լանկ Թեմուրի և նրա հաջորդների օրով ևս գրվեցին, ինչպես նույն ժամանակաշրջանի պատմությունը նվիրված առանձին գործեր, այնպես նաև այդ կարգի համահավաք ընդհանուր պատմություններ, ինչպես օրինակ խոշա նուր-էդ-դին Լուսվուլահ շահեդի շորս հատորանոց «Զուրդաթ-ուլ-թավարիխ» և Ֆասիհի Խաֆիի «Մաշմալ-ե ֆասիհի» աշխատությունները և հատկապես Մուհամմադ իրն-Խավանդշահի կամ Միրխոնդի «Ռովդաթ-ու-սաֆա» 7 հատորանոց ընդարձակ պատմագրությունը, որ նա գրել է Ալիշեր Նավայի հանձնարարությամբ և նվիրել է նրան:

Լանկ Թեմուրի նվաճումների պատմության երկու հիմնական սկզբնաղբյուրներ կան, որոնք երկուսն էլ կրում են «Զաֆարնամե» (հաղթությունների գիրքը) վերնագիրը: Դրանցից առաջինը երկու հատորանոց ընդարձակ ժամանակագրություն է, որի հեղինակն է Շարաֆ-էդ-դին Ալի Յազդին, իսկ երկրորդը գրել է պալատական պատմիչ Նիզամ-էդ-դին Շամին Լանկ Թեմուրի անմիջական հսկողության ներքո: Թեմուրյան ամբողջ շրջանի լավագույն աղբյուրներից է նաև Արդ-ուլ-Ռազզակ Սամարղանդիի «Մաթլա' -ու-սաադեյն»-ը որ ընդգրկում է 1304—1571 թթ. շուրջ 250-ամյա շրջանի պատմությունը, հանդիսանալով Ռաշիդ-էդ-դինի պատմության շարունակությունը:

Վ. Վ. Բարտոլդը, խոսելով Թեմուրյան շրջանի պատմական սկզբնաղբյուրների մասին շեշտում է, որ այս շրջանը ուսումնասիրողը «դժվարություններ է կրում ոչ թե նյութի սակավությունից, այլ առատությունից, նյութեր որոնք ցրված են բազմաթիվ գրադարաններում և պահանջում են քննական ուսումնասիրություն և առաջին հերթին քննական հրատարակություն»: Մեջ բերելով Բարտոլդի այս խոսքերը պրոֆ. Ի. Պ. Պետրուշևսկին միանգամայն իրավացի կերպով գտնում է, որ նույն դնահատականը ավելի քան վերաբերում է նաև ԺԶ—ԺԸ դդ. պարսկալեզու պատմագրությունը¹: Նվիրոք, ինչպես ԺԶ—ԺԷ դդ. սեֆյան տիրապետության շրջանում, այնպես նաև ԺԸ դարում Իրանում, ինչպես նաև Հնդկաստանում, Միջին Ասիայում, Ադրբեջանում և Թուրքիայում հրատարակ իջան մեծ թվով պատմիչներ, որոնք թողին չափազանց հարուստ և պատկառելի քանակությամբ պատմական մեծարժեք երկասիրություններ:

Սակայն, եթե Թեմուրյան կամ գուրգանիների ժամանակաշրջանի պատմագրական երկերի լեզուն համեմատաբար ավելի պարզ էր ու զգալի չափով զերծ նախորդ շրջանի որոշ հեղինակների մոտ լայնորեն օգտագործվող արարական խրթնարանությունից, ապա նրան հաջորդող սեֆյան շրջանի հարուստ պատմագրությունը, ընդհանրապես վերցրած, աչքի է ընկնում իր աննախընթաց խրթնարանությամբ և պալատական պատմագրությանը հատուկ արտակարգ ներբողադրական ոճով:

Այս շրջանի մի քանի հեղինակներից քացի (Հասան-բեկ Ռումլու, Շարաֆ խան Բիթլիսի, Շահ Թահմազ Ա. և ուրիշներ) մյուս բոլոր պատմիչները, սկսած

¹ И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI нач. XIX вв. Л., 1949, стр. 19.

և ուսուցիչ «Հարիր-ուս-սիար»-ի հեղինակ Ղիաս-էղ-զին Խանդամիրից և վերջացրած Ղաջարյան առաջին թագավորների պատմիչ Աբդ-ուլ-Ռազզակ բեկ իրն-Նաշաֆիուլի խանով, հանդիսանում են պատմագրության այդ ժանրի ներկայացուցիչներ, որոնց երկերը հազեցված են ամենաբարդ այլաբանություններով և հարյուրավոր էջեր զբաղեցնող արձակ ու շափածո ներբողներով:

Իրենց ծավալուն և բազմահատոր գործերով այս շրջանում հայտնի դարձան Ղիաս-էղ-զին իրն-Հուսամ-էղ-զին Խանդամիրը, Հասան-բեկ Ռուսլուն, Մուլլա Իզրիս Բիթլիսին, Յահյա իրն-Աբդ-ուլ-Հաթիֆ Ղազվինին, Աբուբարք Թեհրանին, Շարաֆ խան Բիթլիսին, Շահ Աբրահա Ա-ի պալատական պատմիչ, եռահատոր «Թարիխ-ե ալամարա-յե արբասի»-ի (Աբրահայան աշխարհարար պատմություն) հեղինակ Իսքանդար բեկ Թորքեմանը, Ղազի Ահմադ Ղաֆիարին, Մուհամմադ-Թահեր վահիդը, Մուհամմադ-Յուսուֆը, Նադիր շահի գլխավոր քարտուղար Միրզա-Մեհդի խան Աստարաբադին, «Թարիխ-ե ալամարա-յե նադերի»-ի հեղինակ մեծ վեզիր Մուհամմադ-Քյազիմը, Ջենդ Քյարիմ խանի և նրա հաջորդների պատմության հեղինակ Ալի-Ռզա իրն-Աբդ-ուլ-Քյարիմ Շիրազին, Ղաջարյան շրջանի 15 հատորանոց պատմության՝ «Նասեխ-ուլ-թավարիխ»-ի հեղինակներ Միրզա-Թազի խան Սփեհերին և Աբրահակուլի խանը, որ նույնպես ճանաչված է Սփեհերի անունով, եռահատոր «Թարիխ-ե մունթաղամ-ե նասերի»-ի հեղինակ Մուհամմադ Հասան խան Սանի-ուլ-զովլեն, Մուհամմադ-Միրզան, Ֆազլուլահ Մունշին, Աբդ-ուլ-Ռազզակ իրն-Նաշաֆիուլի խան Գուսթուլին և բազմաթիվ այլ մեծ ու փոքր պատմագիրներ:

Ուշադրության արժանի է նաև այս շրջանի Հնդկաստանի Մեծ մոնղոլի պետության պալատական պատմագրությունը: Աբբար շահի, Շահ Ջհանի և մյուս թագավորների օրոք պատմագրությունը Հնդկաստանում արտակարգ ծաղկում ապրեց: Ստեղծվեցին այնպիսի հռչակավոր երկեր, ինչպիսիք են օրինակ Ահմադ իրն-Նասրուլլահի «Թարիխ-ե ալֆի»-ն, Մուհամմադ-Յուսուֆ իրն-Շեյխի «Մունթախար-ուլ-թավարիխ» ընդարձակ ընդհանուր պատմությունը, նույն վերնագիրը կրող Աբդ-ուլ-Կադիր Բաղավունիի Աբբար շահի թագավորության 50 տարիների ընդարձակ պատմությունը (1556—1605), Մուհամմադ-Ղասեմ Հնդուշահի «Գուլշան-ե իբրահիմի»-ն, Աբբար շահի հռչակավոր վեզիր Շեյխ Աբուլֆազլի «Աբրարնամե»-ն, ինչպես նաև «Ռուվղաթ-ուլ-թահերին», «Միր'աթ-ուլ-ալամ», «Միր'աթ-ուլ-սաֆա», «Թարախաթ-ե արբարշահի» և այլ հայտնի ու անհայտ պատմական երկեր:

Պատմագրության այս էտապին բնորոշ են ոչ միայն ընդհանուր պատմություններ և կամ առանձին թագավորական գինաստիանների պատմությունը նվիրված գործեր, այլ նաև տեղական ֆեոդալների կամ առանձին ֆեոդալական ընտանիքների ազգաբանությունը ու նրանց իշխանության պատմությունը նվիրված ուշագրավ և որոշ իմաստով ավելի արժեքավոր աշխատություններ, որոնցից մի քանիսին ստորև առի՞թ կունենանք անդրադառնալու:

Այսպիսին է խիստ համառոտակի ուրվագծված շուրջ 1000-ամյա պատմություն ունեցող պարսկալեզու պատմագրության անցած ուղին:

* * *

Այժմ տեսնենք թե այս ճոխ և հարուստ պատմագրությունից ի՞նչ արժեքավոր ձեռագրեր կան Պետական Մատենադարանում:

Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրերի թիվը 350-ից չի անցնում: Ինք-

նին հասկանալի է, որ այս փոքրիկ հավաքածուի մեջ առկա պատմագրական բովանդակություն ունեցող ձեռագրերը ևս մեծ թիվ չեն կարող կազմել:

Իլխանական շրջանի պատմագրությունից Մատենադարանում կա միայն Շահար-էդ-դին Արդուլլահ Շիրազի «Թարիխ-ե վասսաֆ—تاریخ و صاف»-ի (Գրք-վատոդ պատմություն) Ա հատորի մեկ ձեռագիր, որն ընդօրինակված է հիշ-րեթի 1268 թ. (1852 թ.) Թավրիզում: Բնագիրը գրված է միասյուն, խոշոր նասի գրությամբ, յուրաքանչյուր էջում 15 տող: Նախապես ազատ թողած լայն լուսանցքներում և տողատակի ազատ մասերում մանր շիքասթե գրությամբ տըր-ված են մանրամասն ծանոթագրություններ և խրթին բառերի ու տերմինների բացատրություններ:

«Թարիխ-ե վասսաֆ»-ը, որ ընդգրկում է Հուլայդյանների պատմությունը սկսած Բաղդադի գրավումից (1258 թ.) մինչև Աբու-Սաիդ Իլխանի թագավորու-թյան ժամանակները (1328 թ.), խրթնարանություն տեսակետից իր ժամանա-կի դասական հուշարձաններից է և դարեր շարունակ դարձնում օգտագործ-վել է, որպես շարագրության, ոճարանության և դասական ճարտասանության ձեռնարկ: № 15-ի տակ գրանցված Մատենադարանի սույն ձեռագիրը ևս, որ ինչպես պարզվում է վերջին էջի հիշատակարանից, ընդօրինակված է Թավրիզի Մադրասեի ուսուցիչ Ալի իբն-Ջեյն-ու-Աբդինի ձեռքով, ամենայն հավանա-կանությամբ նույն դարոցում օգտագործվել է որպես դասագիրք: Լուսանցքների ծանոթագրություններն ու բացատրությունները մեծ մասամբ ուսուցողական բնույթի են և օգնում են բնագրի ճշգրիտ ընթերցմանն ու ըմբռնմանը: «Թա-րիխ-ե վասսաֆ»-ի լրիվ բնագիրը վիճատիպ հրատարակությամբ լույս է տեսել 1853 թ. Բոմբեյում:

Իլխանության շրջանին է վերաբերում նաև № 561 ձեռագիրը: Դա Շահ-նամեի շափով գրված մի ընդարձակ շափածո ստեղծագործության միայն առա-ջին հատորն է և կրում է «Հումայուննամե—همایون نامه» վերնագիրը: Գրքի ներածական մասից իմանում ենք, որ հեղինակը այն գրել է Աբադա խանի օրոք, նրա մեծ վեզիր, սահիրդիվան, Բաղդադի, Իրաքի ու մերձակա նահանգների կառավարիչ Ալա-էդ-դին Աթամելիք Ջուվեյնիի պատվերով և ձոնել է նրան: Անանուն հեղինակը հավանաբար գրել է մի քանի հատորներից բաղկացած շափածո պատմություն, որ սկսում է Մուհամմեդ մարգարեի ծնունդով և հաս-նում է մինչև իր ժամանակները: Վերջին շրջանի համար որպես հիմնական սկզբնաղբյուր նա հիշատակում է նույն Աթամելիք Ջուվեյնիի «Թարիխ-ե շահանգոշա»-ն: Սույն հատորը պարունակում է միայն Մուհամմեդի հանդես դալու և նրա կենդանության օրոք մղված նվաճողական պատերազմների (դա-զավաթ) պատմությունը:

Մատենադարանի սույն ձեռագիրը շափազանց հին է: Թեև սկզբի էջերը պահպանված են, սակայն դրանք խիստ քայքայված են եղել և նորոգվել են միայն վերջերս: Բնագիրը գրված է շորս սյունակում, ոչ շատ հաջող, սակայն բավական պարզ նասի գրությամբ: Ձեռագրի վերջին էջերը չեն պահպանվել, ուստի և գրչության վայրն ու ճշգրիտ ժամանակը մնում է անհայտ: Հնագրա-կան որոշ տվյալներ, ինչպես օրինակ առաջին երկու էջերի դարդանկարները և մանավանդ «բուֆի» գրության օգտագործումը որպես լուսանցազարդեր, ինչ-պես նաև մի քանի հնչյունային և տառադարձային օրինաչափություններ, թույլ են տալիս ասելու, որ ձեռագիրը գրված է ԺԴ դարից ոչ ուշ:

Հայտնի է, որ Համդուլլահ Մուսթովֆի Ղազվինին Ռաշիդ-էդ-դինի սահիր

դիվանության օրոք, նույնպես Շահնամեի շափուվ գրել է «Ջաֆարնամե — ظفر نامه» խորագիրը կրող 150.000 տողանոց մի ընդարձակ պատմություն, սկսած իսլամի հանդես գալուց մինչև Իլխանության ժամանակները: Ղազվինին իր այդ նոր աշխատությունը, որ փաստորեն նրա «Թարիխ-ե Գոզիդե»-ի շափածո վարիանտը կարելի է համարել, ավարտել է հիշրեթի 735 (1334—1335) թ. և վերջին շրջանի պատմության համար հիմք է ունեցել Ռաշիդ-էդ-դինի և Վասսաֆի գործերը:

«Հումայուննամե»-ի այս հետաքրքիր ձեռագիրը գալիս է վկայելու, որ Ռաշիդ-էդ-դինը այս դեպքում հետևել է Ջուլիջնիի օրինակին և ցանկացել է իր ժամանակը ևս հավերժացնել Շահնամեի նման մի բազմահատոր շափածո հուշարձանով, այդ գործը հանձնարարելով գրչի մեծ վարպետ և ժամանակի նշանավոր մատենագիր Համթուլլահ Մուսթուֆի Ղազվինին:

Այս ձեռագիրը արժանի է լուրջ և բազմակողմանի ուսումնասիրության, որը հնարավորություն կտա թերևս հետազոտում գտնելու աշխատության մյուս հատորները, որոնք անշուշտ պատմության համար ավելի մեծ արժեք են ներկայացնում:

Մատենագրարանի պատմագրական ձեռագրերի մի զգալի մասը վերաբերում է թեմուրյան շրջանին:

№ 286-ի տակ գրանցված է Նիզամ-էդ-դին Շամիի «Ջաֆարնամե — ظفر نامه»-ի (Հազթուլլայան գիրք) մի բավական ընտիր ձեռագիր, որը հիշրեթի 1097 (1686) թ. ընդօրինակություն է, բազկացած է 528 թերթից (33×15 սմ) և գրված է պարզ նասիխալիզ գրությամբ:

Նիզամ-էդ-դին Շամին «Ջաֆարնամե»-ն սկսել է գրել հիշրեթի 804 (1401—1402) թվականին: Հեղինակի վկայությամբ, Թեմուրը մեծ ուշադրություն է նվիրել այս գրքի խմբագրմանը և փաստորեն անձամբ է խմբագրել այն: Նա հրաման է արձակել, որպեսզի կայսրության բոլոր կողմերից հավաքեն և Սամարղանդի իր արքունիքը բերեն այդ կողմերում իր կատարած արշավանքների ժամանակ գրված բոլոր ժամանակագրություններն ու հիշատակարանները, ապա հավաքել է տարրեր լեզուներ տիրապետող անձանց, որպեսզի մասնակցեն գրքի խմբագրման աշխատանքներին:

Թե ինչպիսին կարող էր լինել կանկ Թեմուրի նման արյունակալ բռնակալի անմիջական հսկողության ներքո, նրա կատարած արշավանքների պատմության այդ «կուլեկալի» խմբագրությունը, այդ մասին կարելի է եզրակացնել գրքի ներածության հետևյալ հատվածից.

«Այն ժամանակ աստոծ սովերը, — գրում է Նիզամ-էդ-դին Շամին, — իր արքունիքը հրավիրեց ճարտասան թուրքագետներ և պարսկագետ լեզվագետներ, որոնք այդ մատյանները կարդում էին և յուրաքանչյուր առանձին դեպքի վերաբերյալ երկրի տարրեր մասերից հրավիրվում էին տվյալ դեպքին մասնակից և ականատես անձինք, որոնք պատմում էին այն ինչ իրենց աչքով տեսել էին, և այդ բոլոր տարեգրությունների տվյալները ու լավատեղյակ անձանց վկայությունները ի մի բերելուց և միմյանց լրացնելուց հետո, այն ինչ որ նորին սրբությանը ավելի ճշմարտացի էր թվում, և ինքն իր մարգարտաշաղ լեզվով թելադրում էր, գրագիրները անմիջապես գրի էին առնում» (ձեռ. № 286, էջ 71բ—72ա):

Այսօրինակ «խմբագրությունից» չի կարողացել խուսափել պալատական պատմագիրներից և ոչ մեկը. նրանք բոլորն էլ առավել կամ նվազ շափուվ են-

թարկվել են բունակալի թելադրանքներին: Այս բուլրով հանդերձ «Ձաֆարնամե»-ն համարվում է Լանկ Թեմուրի արքայապետության շրջանի լավագույն սկզբնաղբյուրներից մեկը, հետևաբար և Մատենադարանի սույն ձեռագիրը անտարակույս մեծ արժեք է ներկայացնում և կարող է օգտագործվել թեմուրյան շրջանի պատմագրության այս կարևոր հուշարձանի բնական բնագիրը հրատարակության պատրաստելու ժամանակ:

Մեզանա Հաթեֆի «Թեյմուրնամե — تیمورنامه» շափածո պատմության երկու ձեռագրեր գրանցված են արաբատառ ֆոնդի № № 242 և 369-ի տակ: Լանկ Թեմուրի արշավանքների շափածո նկարագրությունը պարունակող այս ձեռագրերը, որոնք գրված են երկսյուն նասթաալիզ գրությամբ, երկուսն էլ վերջից թերի են:

Գատելով հնագրական տվյալներով, երկու ձեռագրերն էլ ժէ դարի ընդօրինակություններ պետք է լինեն:

Նշված ձեռագրերի ուշագիր համեմատությունը Նիզամ-էդ-դին Շամիի «Ձաֆարնամե»-ի հետ թույլ է տալիս ենթադրելու, որ «Թեյմուրնամե»-ի հեղինակը մեծ չափով օգտվել է «Ձաֆարնամե»-ից և փաստորեն Լանկ Թեմուրի արշավանքների և կատարած նվաճումների արձակ նկարագրությունները վերածել է շափածոյի: Գեպերի ժամանակագրական կարգը, ինչպես նաև առանձին հատվածների և գլուխների վերնագրերը տառացիորեն համընկնում են: Այդ է պատճառը, որ այս հուշարձանը հայտնի է նաև «Ձաֆարնամե-յե հաթեֆի — ظفر نامہ ہاتفی» անունով:

«Թոզուքաթ-ե թեյմուրի — تزو کات تیموری» խորագիրը կրող և Լանկ Թեմուրի կենսագրությանն ու նրա կատարած բարեկարգություններին վերաբերող, և ըստ որոշ տվյալների իր իսկ Թեմուրի գրչին պատկանող արժեքավոր գործից Մատենադարանում կա մի բավական ընտիր ձեռագիր (№ 579), որ ընդօրինակված է 1847 թ. Թեհրանի մոտ գտնվող Գուհակ ամառանոցում: Ընդօրինակությունը կատարված է Բրիտանական դեսպանի տեղակալ Մանի պատվերով, նրա դասատու Միրզա Ֆուսուֆի ձեռքով:

«Թոզուքաթ-ե թեյմուրի»-ի այս վարիանտը պարունակում է միայն բարեկարգություններին վերաբերող հատվածը և բաղկացած է երկու մասից (مقالت), որոնցից առաջինը Թեմուրի խորհուրդներն ու դատողություններն են (تدبیرات و کنگاشها), իսկ երկրորդը՝ նրա ձեռք առած միջոցառումներն ու սահմանած կարգերը երկրի կառավարման և բանակի վերաբերյալ (تزوک و توره): Մատենադարանի ձեռագրում ևս բացակայում է այն նախաբանը, որ գոյություն ունի Բրիտանական թանգարանի որոշ ձեռագրերում և գրված է հավանաբար ընդօրինակողներից մեկի՝ Աբութալիբ ալ-Հուսեյնի ալ-Արիդիի ձեռքով: Վերջինիս սխալմամբ համարում են սույն սկզբնաղբյուրի հեղինակը և ելնելով այդ փաստից կասկած են հայտնում այս աշխատության հարազատության վերաբերյալ: Մատենադարանի հիշյալ ձեռագիրը մի անգամ ևս գալիս է հաստատելու այդ ենթադրությունների անհիմն լինելը:

Մուհամմադ իբն-Խավանդզահ՝ Միրխոնդի «Ռովզաթ-ու-սաֆա — روضة الصفا» (Ուրախ պարտեզ) ընդհանուր պատմությունը համարվում է թեմուրյան շրջանի խոշորագույն պատմական երկը, որ բաղկացած է 7 հատորից: Առաջին երեք հատորները ընդգրկում են իսլամական աշխարհի պատմությունը մինչև Աբրասյան խալիֆների շրջանը ներառյալ: Չորրորդ հատորը նվիրված է Աբրասյանների ժամանակակից մյուս մուսուլման թագավորների պատմությանը: Հինգե-

բորզը Չինգիզի և նրա սերունդների պատմությունն է, վեցերորդը Լանկ Քեմուրի և նրա հաջորդների՝ իսկ յոթերորդը, որ նա չհասցրեց գրել և նրա մահվանից հետո գրեց և ավարտեց նրա թուղ (գստեր որդին) Ղիաս-էդ-գին իրն-Նումամ-էդ-գին Խանդամիրը, Հերաթի թեմուրյան սուլթան Նուսեյն Բալլրայի թագավորության շրջանի պատմությունն է մինչև նրա մահը (1506 թ.)¹:

Մատենադարանում կան «Ռովզաթ-ուս-սաֆա»-ի չորս հատորների հինգ ձեռագրեր, որոնցից № 9-ի տակ գրանցված Ա հատորը ԺԶ դարի ընդօրինակություն է, որի սկզբից 3, վերջից 12 և միջին մի քանի վնասված կամ թափված էջեր ԺԷ դարում փոխարինվել են նոր արտագրված էջերով:

Բ հատորից, որ ընդգրկում է Մուհամմեդի և առաջին խալիֆների նվաճողական պատերազմների պատմությունը, ունենք երկու ձեռագիր (№ № 1, և 555), որոնցից առաջինը չափազանց ընտիր ձեռագիր է, գրված զեզեցիկ նասթաալիզ գրությամբ, հիշրեթի 1004 (1556) թվականին Բասրայում, իսկ երկրորդը, որ նույնպես բավական լավ պահպանված ձեռագիր է, ընդօրինակված է հիշրեթի 1090 (1679) թվականին Կենտրոնական Իրանի Քյամարեի շրջանում:

№ 24-ի տակ գրանցված «Ռովզաթ-ուս-սաֆա»-ի Դ հատորը ԺԷ դարի ընդօրինակություն է, կատարված նուրբ նասթաալիզ գրությամբ, որը սակայն խիստ քայքայված է եղել և նորոգվել ու թափված թերթերը լրացվել է ԺԹ դարի սկզբներին:

Ուշագրության արժանի ձեռագիր է Ե հատորը (№ 337), որ ընդօրինակված է հիշրեթի 1041 (1632) թվականին Սպահանում, պարզ նասթաալիզ գրությամբ: Ձեռագրի գրիչն է Ալի խանի որդի Ալի բեկ Արդաբիլցին, որ հավանաբար սեֆյան Շահ Սաֆիի արքունի դիվանատան քարտուղարներից է եղել: Ձեռագրի վերջին էջի վրա նա թողել է հետևյալ համառոտ հիշատակարանը.

تمت الكتاب شريف بعون الله الملك اللطيف في تاريخ يازدهم شهر شعبان المعظم سنة ١٠٤١ احد و اربعين و الف على يد اضعف عبادالله عليخان بن علي بيك ساكن اردبيل در حالتى كه همراه اردوى معلى ازدار السلام بغداد متوجه دار السلطنه اصفهان شد بعد از چند گاه بجهت رفع آزر د گى بنوشتن اين تاريخ مشغول گشت و در اندك زمانى و بلطف حضرت سبعتى سمت تحرير يافت.

«Աստժո ողորմածությամբ ավարտվեց սրբազան հատորիս ընդօրինակությունը 1041 թվականի շաբաթն ամսի 11-ին (1632 թ. մարտ 4), աստժո նվաստագույն ծառա Արդաբիլցի Ալի խանի որդի Ալի բեկի ձեռքով: Այն ժամանակ, երբ արքունի բանակի հետ միասին ապահով քաղաք Բաղդադից վերադարձա թագավորանիստ Սպահան քաղաքը, միառժամանակ հետո, հոգնածությունս փարատելու նպատակով ձեռնարկեցի սույն պատմության ընդօրինակմանը և կարճ ժամանակում, տիրոջ բարեխնամության շնորհիվ ավարտեցի»:

«Ռովզաթ-ուս-սաֆա»-ի քննական բնագիրը դեռևս լույս չի տեսել: Հայտնի են միայն 1854 և 1858 թթ. Քեհրանի վիմատիպ հրատարակությունները, ինչպես նաև սելջուկյան շրջանին և աթաբեկներին վերաբերող առանձին հատվածների ԺԹ դարի առաջին կեսի եվրոպական մի քանի հրատարակություններ: Այս տեսակետից էլ նրա առանձին հատորների լավագույն ձեռագրերը, այդ

¹ Ղաջարյան շրջանի պատմիչ Ռզակուլի խան Հիդայաթը գրել է «Ռովզաթ-ուս-սաֆա»-ի հաջորդ երեք հատորները, հասցնելով մինչև Նասր-էդ-գին շահի թագավորության ժամանակները:

թվում նաև Մատենադարանի հիշյալ 5 ձեռագրերը, աղբյուրագիտական որոշակի արժեք են ներկայացնում և արժանի են մասնագիտական ուսումնասիրության:

Ախաս-էդ-դին իբն-Հումամ էդ-դին Խանդամիրը հայտնի է ոչ միայն որպես «Ռոզդաթ-ու-սաֆա»-ի է հատորի հեղինակ, այլ նրա գրչին են պատկանում նաև մի քանի այլ ծավալուն պատմագրական երկեր: Նա մեկն էր այն երջանիկ մատենագիրներից, որոնք վայելում էին սուլթան Հուսեյն Բայկրայի իմաստուն վեզիր, մեծանուն բանաստեղծ Ալիշեր Նավայի անմիջական հովանավորությունը: Վերջինիս հանձնարարությամբ էր, որ նա գրեց «Խուլասաթ-ու-ախբար— خلاصه الاخبار» (Տեղեկությունների համառոտագրություն) կոմպիլատիվ ժամանակագրական աշխատությունը: 1507 թվականին, երբ ուզբեկ Շեյրանիները վերջ տվին Թեմուրյանների տիրապետությանը, Խանդամիրը մնաց Հերաթում մինչև 1526 թվականը, որից հետո անցավ Հնդկաստան և հյուրընկալվեց Բարուրի արքունիքում, ուր և վախճանվեց հիշրեթի 941 (1535) թվականին: 1524 թ. նա Հերաթում ավարտեց իր երեք հատորանոց ընդհանուր պատմությունը, որ ի պատիվ իր մեկենաս, վեզիր խոջա Հարիրուլլահ Սավոշի, վերնագրեց «Հարիր-ու-սիար— حبيب السیر» (Վարքերի սիրելին):

Ի տարրերություն իր նախորդների Խանդամիրը առաջինն է, որ իր աշխատությունը սկսում է նախախաղամական շրջանի թագավորների պատմությամբ, ընդգրկելով ոչ միայն Իրանի, այլ նաև Հոմի, Հունաստանի և Արարիայի պատմությունը, որին և նվիրել է իր աշխատության Ա հատորը: Բ հատորում շարադրված է խալիֆաթի պատմությունը, իսկ Գ հատորը նվիրված է խալիֆաթի անկումից հետո ընկած ժամանակաշրջանի պատմությանը մինչև ժՁ դարի սկիզբը:

Մատենադարանի արաբատառ ֆոնդի № 558-ի տակ գրանցված է «Հարիր-ու-սիար»-ի Ա հատորի մի բավական ընտիր օրինակ: Ձեռագիրն ընդօրինակված է հիշրեթի 1026 (1617) թ., պարզ նասիաալիդ գրությամբ, Մազանդարանի Նուրի կոչվող վայրում, հավանաբար նույն վայրի բնակիչ Խոջա Մուհամմադ-Քադիի պատվերով: Ձեռագրի պահպանակի վրա անհայտ անձնավորության կողմից կատարված է հետևյալ մակագրությունը.

ازمرحوم خواجه محمد تقی نوری من توابع مازندرانی بهشت نشان بمبلغ

یکتومان تبریزی ابتیاع شد. تحریرا بتاریخ شهر شعبان سنه ۱۰۷۰

«Դրախտագեղ Մազանդարանի վայրերից՝ Նուրիեցի հանգուցյալ Խոջա Մուհամմադ-Քադիից գնեցի Քավրիզի մեկ թումանով. գրվեց 1070 (1660) թվականի շաարան ամսին»¹:

Բաղեշի քրդական Ռոժակ մեծ ցեղի առաջնորդների ընտանիքը հայտնի է իր երկու խոշոր պատմիչներով, որոնցից առաջինը մեծ մատենագիր և պետական գործիչ Մուլլա Իզրիան է, որ հանդես եկավ ժՁ դարի սկզբներին, իսկ երկրորդը՝ Շարաֆ խան Բիբլիսին է, որ հայտնի դարձավ նույն դարի վերջերին իր հանրահայտ «Շարաֆնամե» աշխատությամբ:

Մուլլա Իզրիա Բիբլիսին հեղինակն է Օսմանյան պետության առաջին 8 սուլթանների պատմությանը նվիրված «Հաշթ բեհեշթ— هشت بهشت» (Ութը

¹ Չաքարիա Ազուլեցու ավյայներով ժէ դարի վաթսուներկու թվականներին մեկ թումանով կարելի էր գնել մոտավորապես մեկ տոննա ցորեն («Չաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը», Երևան, 1938, էջ 114, 133, 155):

դրախտաներ) կամ «Քարիխ-ե ալ-ե օսման — تاریخ آل عثمان» (Պատմություն Օսմանյան պետության) խորագիրը կրող աշխատության, որ նա գրել է ուլիսորդ սուլթան՝ Բայազիդ Բ-ի (1481—1512) պատվերով:

«Հաշիբ բեհեշի»-ի սկզբի հինգ գլուխներն ընդգրկող Մատենադարանի № 509 ձեռագիրը նույնպես շափազանց լավ պահպանված և արտակարգ գեղեցիկ, մանր նասխ գրությամբ գրված լավագույն ձեռագրերից է: Ձեռագրի վերջում ոչ մի հիշատակություն չկա գրչության ժամանակի և վայրի մասին, որը և հավանաբար հիմք է ծառայել արարատառ ֆոնդի ձեռագրաց ցուցակները կազմողներին, սխալ կերպով պնդելու, թե այն հեղինակի ինքնագիրն է: Մի կողմ թողած այն փաստը, որ հնագրական ավյալները միանգամայն բացասում են այդ, բավական է կարգալ երրորդ գլխի վերջին տողերը լիովին համոզվելու համար, որ այդ պնդումը զուրկ է սրեկ հիմքից: Երրորդ գլուխն ավարտվում է հետևյալ տողերով.

آخر ا لجز و الثالث من تاريخ آل عثمان الذي الفه المولى الفاضل المرحوم
مولانا ادريس المنشى البديلى و يتلوه دفتر الرابع فى بيان اخبار السلطان
يلدرم بايزيد

«Ավարտվեց Օսմանյան պատմության երրորդ մասը, որի հեղինակն է մեծ իմաստուն հանգուցյալ մուլլա Իդրիս Բիբլիսցի մատենագիրը և այժմ անցնում ենք չորրորդ մասին, որտեղ պատմվում է սուլթան Իլդըրըմ Բայազիդի կյանքը» (էջ 188բ):

Մեր կարծիքով ձեռագիրը գրված է ԺՔ դարի սկզբներին Արևմտյան Հայաստանի քաղաքներից մեկում: Երկրորդ էջի լուսանցքի հիշերթի 1239 (1823—1824) թվականի նվիրարերման ակտը, ըստ որի ոմն Արզուլուահման փաշայի որդի Հասան փաշա ձեռագիրը նվիրում է (վակֆ է անում) քաղաքի մզկիթին, գրված է նույն թանաքով, նույնպիսի նասխ գրությամբ: Պետք է կարծել, որ ձեռագիրը ևս ընդօրինակվել է նույն անձնավորության ձեռքով, նույն թվականներին:

Սեֆյան ամբողջ շրջանի հարուստ պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչն է Շահ Աբրաս Ա-ի պալատական պատմիչ, արքունի դիվանատան գլխավոր քարտուղար Իսքանդար բեկ Քորբեմանը, որ հայտնի է Իսքանդար Մունշի (քարտուղար) անունով: Նա գրել է երկու խոշոր հատորներից բաղկացած Շահ Աբրաս Ա-ի պատմությունը, որ վերնագրված է «Քարիխ-ե ալամարա-յե արբասի — تاریخ عالم آرای عباسی» (Աբրասյան աշխարհարար պատմություն): Աշխատության առաջին հատորը նվիրված է Սեֆյան դինաստիայի պատմությանը, մինչև Շահ Աբրասի գահակալությունը: Իսկ երկրորդ հատորը բաժանված է երկու մասի, որոնցից առաջինում պատմվում են Շահ Աբրասի թագավորության առաջին երեսուն տարիների անցքերը (1587—1616), իսկ երկրորդում, շարունակելով դեպքերի նկարագրությունը, շարագրությունը հասցրվում է մինչև Շահ Աբրասի մահը (19 հունվարի 1629 թ.):

«Քարիխ-ե ալամարա-յե արբասի»-ն համարվում է սեֆյան շրջանի պատմության հիմնական սկզբնաղբյուրը, որը մյուս պատմագրական աղբյուրներից տարբերվում է սոցիալ-տնտեսական կյանքի և Սեֆեհների պետական-վարչական սիստեմի մասին պարունակող նյութերի անհամեմատ ավելի անմիջականությամբ և առատությամբ: Ցավոք, պետք է նշել, որ այս մեծարժեք սկզբնաղբյուրը ևս դեռ մինչև օրս չունի քննական հրատարակություն: Հայտնի է միայն

հիշրեթի 1314 (1896—1897) թ. Միրզա Մահմուդ Խանսարիի վիճատիպ հրատարակությունը: Այդ է պատճառը, որ ուսումնասիրողների մեծ մասը հիշյալ հրատարակության հետ զուգահեռ օգտվում են նաև «Թարիխ-ե ալամարա»-ի մեծ թվով ձեռագրերից, որոնք ցրված են աշխարհի տարբեր ձեռագրատներում:

Ուրախությունը պետք է նշել, որ «Թարիխ-ե ալամարա»-ի Մատենադարանի ձեռագրերը ևս ուշադրության արժանի և բավական հին ընդօրինակություններ են: № 11-ի տակ գրանցված Ա հատորի 345 թերթերից, սկզբի 291 թերթը ժէ դարի ընդօրինակություն է, գրված պարզ նասթաալիզ գրությամբ, իսկ վերջին 54 թերթերը լրացվել են հիշրեթի 1284 (1867—1868) թվականին համատարար ավելի նուրբ նասթաալիզով:

Նույնպիսի ընտիր ձեռագիր է նաև № 2-ի տակ գրանցված Բ հատորի Ա մասը, որ դեղեցիկ նասթաալիզ գրությամբ ընդօրինակված է գրիչ Հաջի Մուլա Հուսեյն Ալիաբադիի ձեռքով հիշրեթի 1094 (1683) թվականին: Նշված երկու ձեռագրերի լուսանցքներում կան բավական լրացումներ և ուղղումներ, որոնք գալիս են վկայելու, որ դրանք համեմատված են այլ ձեռագրերի հետ:

Ա հատորի մյուս երկու ձեռագրերից № 575-ը հիշրեթի 1212 (1797) թվականի ընդօրինակություն է: Այս ձեռագիրը պարունակում է նաև Բ հատորի սկզբի որոշ մասը (էջ 306բ—339բ):

Ուշադրության արժանի է № 34 ձեռագիրը, որի սկզբի և վերջի թերթերը շեն պահպանվել: Սա փաստորեն «Թարիխ-ե ալամարա»-ի Ա հատորի համառոտագրության փորձ է, կատարված ԺԸ դարում, ոչ այնքան գրագետ անձնավորության ձեռքով: Այս ձեռագրի առաջին էջի լուսանցքում կատարված է հետևյալ արարերեն մակագրությունը.

تاریخ عالم آرا ۱۱ شهر شوال المکرم سنه ۱۲۵۸ دخل من نوری فی دار الخلافه طهران
«Սուլեյմ Թարիխ-ե ալամարան 1258 թ. շավվալ ամսի 11-ին (1842 նոյ. 15) նուրիից բերվեց արքայանիստ Թեհրան քաղաքը». կնքված է անընթեռնելի կնիքով:

Գոյություն ունի Դաղստանի պատմության մի բավական հանրածանոթ սկզբնաղբյուր, որ հայտնի է «Դարբանդնամե — در بندنامه» անունով: Այս գրքի խմբագրման ճշգրիտ ժամանակը բանասիրության կողմից դեռևս չի պարզված: Դա ծավալով ոչ շատ մեծ գիրք է, որտեղ մեծ մասամբ վաղ շրջանի արաբական աղբյուրներից քաղելով փորձ է արված շարադրելու Դերբենդի ամրությունների կառուցման, Դաղստանի հարավային շրջաններում իրանական գաղթականության, Սասանյան Կուրադի և նրա որդու Անուշիրվանի անվան հետ կապված լեգենդախառն պատմությունը, որին հաջորդում են լեռնական ժողովուրդների արարների կողմից նվաճման և բունի մահմեդականացման պատմության առանձին գրվածքներ, ինչպես նաև արարների տիրապետության շրջանի Դերբենդի կամ Բար-ուլ-արվարի մի շարք արար կուսակալների տիրապետության պատմությանը վերաբերող հետաքրքիր մանրամասնություններ:

Հույս են տեսել «Դարբանդնամե»-ի թուրքերեն բնագրեր, ինչպես նաև անգլերեն և այլ լեզուներով թարգմանություններ: Պարսկերեն բնագիրը սակայն դեռևս լայնորեն հայտնի չէ արևելագիտությանը և կարոտ է ուսումնասիրության: Այս տեսակետից էլ Մատենադարանի պարսկական վարիանտները որոշակի արժեք են ներկայացնում: Դրանցից հատկապես մեկը (№ 252) ամենայն հավանականությամբ այն բնագիրն է, որից կատարվել են թուրքերեն և աղբյուրաներեն թարգմանությունները:

Մատենադարանում կան «Դարբանդնամե»-ի նաև այլ լեզուներով ևս 5 ձե-

ազրեր, որոնցից երկուսը ազրբեջաններն են, երկուսը արաբերն, իսկ մեկը մի էջը լակերեն՝ մյուսը ազրբեջաններն:

Հիշյալ բոլոր ձեռագրերը, բացի մեկից (№ 490-ը) պատկանել են իշխան Դավիթ Լազարյանցի որդի Հակոբ Լազարյանցին, որ 1848—1856 թթ., որպես կնյազ Վարշավսկու հետևակ գնդի շտաբս-կապիտան մասնակցել է լեռնականների դեմ մղվող կռիվներին: Նրա ձեռքով կատարված բազմաթիվ հայերեն ու ռուսերեն նշումներից զփվար չէ ենթադրել, որ նա հատկապես զբաղվել է այդ սկզբնազրյուրի ուսումնասիրությունում և գնդի միրզայի և ուրիշների ձեռքով ընդօրինակել է Կազի-կումուխում, Դեմիր-խան-շուրայում և Դաղստանի այլ վայրերում տարբեր անձնավորությունների ձեռքում գտնվող հին ձեռագրերից: Այսպես, № 252 ձեռագրի սկզբում, որտեղ ամփոփված են «Դարբանդնամե»-ի պարսկերեն, արաբերեն և ազրբեջաներեն երեք տարբեր վարիանտների ընդօրինակություններ, կարդում ենք. «Здесь записываются три древнейшие Дербендиаты и три вернейшие выписки», ստորագրված է՝ «Яков Лазарев». Այնուհետև առանձին վարիանտների լուսանցքներում նրա կողմից կատարված են նշումներ այն մասին, թե տվյալ վարիանտը ինչ առավելություններ ունի մյուսների նկատմամբ, և կամ դրանցից որի մեջ ավելի հետաքրքիր տվյալներ կան Դաղստանում գտնվող ամբողջությունների կամ բնակչության կողմից Շամ-խալին վճարվող հարկերի քանակի մասին:

Հատուկ ուշադրության արժանի է № 239 ձեռագիրը, որ բաղկացած է 12 թերթից և գրված է մանր շիքասթե գրությամբ: Դա փաստորեն տարբեր ձեռագրերի հիման վրա կազմված «Դարբանդնամե»-ի պարսկերեն նոր խմբագրություն է, կատարված 1856 թ. Հակոբ Լազարյանցի պատվերով ժԹ դարի գրական-հասարակական գործիչ Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովի կողմից: Այդ պարզ երևում է ոչ միայն ձեռագրի վերջում գրված պարսկերեն համառոտ հիշատակարանից¹, այլ նաև առաջին էջի վրայի 2. Լազարյանցի հետևյալ մակագրությունից. «Извлечение из разных летописей Дагестана, собранных мною в течение восьми лет. Як. Лазарев. 1856 года марта 22 дня, укр. Тимирхан-шура».

Այս ձեռագիրը պարունակում է նաև որոշ մանրամասնություններ Շամ-խալների տիրապետության շրջանի և բնակչության կողմից նրանց հատուցվող հարկերի, տուրքերի և տուգանքների վերաբերյալ: Այսպես, ձեռագրի վերջին էջի վրայի մի հավելյալ հարկային ցուցակից պարզվում է, որ ուսաց տիրապետությանը նախորդող շրջանում յուրաքանչյուր տուն պարտավոր է եղել վճարել տարեկան երեք արծաթ գրամ երգահարկ, երկու քիլո հացահատիկ, հարյուր ուշխարից մեկ ուշխար, հարյուր տուն մեկ կով, այգի ունեցողը մեկ դամբյուղ խաղող, վաճառականները մետաքս և մեկ թանկարժեք կերպաս, ամեն դյուզից հինգ աղվես մեկը սև, շորսը կարմիր, գյուղի մեկիքը փոխվելիս պարտավոր էին տալ հինգ ուշխար, անմեղ մարդ սպանողը տուգանվում էր հարյուր ուշխարով², ուրիշին մարմնական վերք հասցնողը պետք է տար մեկ կով, ուրիշի ապրանքը զողացողը նույնպես մեկ կով և այլն:

¹ تمام شد در بند نامها از قرار نوشتجات متعدده فی تاریخ مارت سنه ۱۸۵۶ حرره میرزا یوسف.

² Պետք է նկատի ունենալ, որ արյան փոխ վրեժը ենթակա չէր տուգանման:

Նադիր շահի պալատական քարտուղար Միրզա-Մեհդի խան Աստարաբադի «Քարիխ-ե նադերի»-ն (تاریخ نادری) համարվում է Նադիր շահի ժամանակաշրջանի գլխավոր սկզբնաղբյուրներից մեկը, որը վաղուց ծանոթ է արևելագիտությանը, թարգմանվել է մի քանի և՛րոպական ու արևելյան լեզուների, ունի ավելի քան 11 վիճատիպ հրատարակություններ (Քեհրան, Քավրիզ, Կալիաթա, Բոմբեյ, Լահոր և այլն), սակայն քննական հրատարակության գեռես չի արժանացել:

Միրզա-Մեհդի խանի այս երկը հատկապես աչքի է ընկնում իր արտակարգ ներբողագրությամբ և իր ժամանակին հատուկ վերամբարձ ոճով: Այսուհանդերձ «Քարիխ-ե նադերի»-ն մեծ ժողովրդականություն վայելող գիրք է և կարելի է ասել, որ քիչ պատմագրական գործեր կան, որ նրա շափ լայն ժողովրդական ընթերցանության էն արժանացել: Դրանով պետք է բացատրել այդքան շատ հրատարակությունների, ինչպես նաև տարբեր ձեռագրատներում և մասնավոր անձանց մոտ մեծ թվով ձեռագրերի առկայության փաստը:

«Քարիխ-ե նադերի»-ից Մատենադարանում կա 5 ձեռագիր, որոնք ԺԸ դարի և ԺԹ-ի առաջին կեսի ընդօրինակություններ են: Դրանցից առավել ուշադրության արժանի է № 23-ի տակ գրանցված ձեռագիրը, որ 1905 թ. հունիսի 1-ին Արզար Հովհաննիսյանցի ընտանիքի կողմից նվիրվել է էջմիածնի Մատենադարանին: Ձեռագրի ընդօրինակությունը կատարվել է խոշոր նասթաալիդ գրությամբ, բավական խնամքով, ունի Նադիրի մղած խոշոր ճակատամարտերը, այդ թվում նաև 1736 թ. Նդվարդի ճակատամարտը (էջ 167 բ) պատկերող հետաքրքիր մանրանկարներ: Ձեռագրի վերջին էջի բացակայության պատճառով ընդօրինակման ճշգրիտ թվականը հնարավոր չէ պարզել:

Հավանաբար ԺԸ դարի վերջերի ընդօրինակություն է հաշիկ Դադյանի ձեռագրերի խմբին պատկանող № 293 ձեռագիրը, որը բավական թերի է և քայքայված: Ետևի մասից ձեռագիրը ծակված է հրացանի գնդակով:

Մանր շիքասթե-նասթաալիդ գրությամբ գրված № 33 ձեռագիրը ընդօրինակված է 1805 թվականին և նախապես պատկանել է Աստարաբադի ցարական հյուպատոսի քարտուղար թավրիզեցի Հաջի Դուլամ-Ալիի որդի Մուհամմադ-Քադիին:

№ 567 ձեռագիրը, որ գրված է գեղեցիկ շիքասթե գրությամբ, ընդօրինակված է 1826 թ. Աստրախանում, ուշաեցի վաճառական Հաջի Մուհամմադ-Ալիի պատվերով: Ընդօրինակությունը կատարված է արտակարգ խնամքով: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է չափազանց բարվոք վիճակում:

№ 590-ի տակ գրանցված է «Քարիխ-ե նադերի»-ի ԺԹ դարի մի անավարտ ընդօրինակություն, որ 1853 թ. թավրիզեցի Մարգար Աղաբեկյանցը նվիրել է Լազարյան ձեմարանին:

Հայտնի է նույն Միրզա-Մեհդի խանի գրչին պատկանող Նադիր շահի պատմության մի այլ միհատորյակ, որ վերնագրված է «Դուռե-յե նադերիյե — دوار نادری» (Նադիրյան գոհարներ): Աստարաբադիի այս աշխատությունը իր խրթին լեզվով և հույժ ներբողագրական ոճով մրցում է Շհար-էգ-գին Արզուլահ Շիրազի «Քարիխ-ե վասսաֆ»-ի հետ, և նույնպես մինչև վերջին ժամանակներս դպրոցներում օգտագործվում էր որպես դասական ճարտասանության և ոճարանության ձեռնարկ: Դրանով պետք է բացատրել նրա բազմաթիվ վիճատիպ հրատարակությունների և մեծաքանակ ձեռագրերի գոյությունը:

Ձեռագրերի մեծ մասը ընդօրինակված են հատուկ ձևով, բնագրի շուրջը լայն լուսանցքներ և տողերի արանքները մեծ տարածություն թողնելով, հիմնականում խոշոր նասխ գրով և մանր շիքասթե գրությամբ գրված տողընդմեջ բացատրություններով:

Այդպիսի ձեռագրեր են Մատենադարանի 1816 թ. № 7 և 1856 թ. № 16 ձեռագրերը, № 268 ձեռագիրը, որ ընդօրինակված է 1842 թ. Երևանում, գրիչ մուլլա Հասան Երևանցու ձեռքով, և վերջապես № 22-ի տակ գրանցված ձեռագիրը, որ ընդօրինակված է 1819 թվականին էջմիածնում, վանքի դիվանատան քարտուղար, Յազգանբախշի որդի Միրզա-Թաթուսի ձեռքով:

Յաթհ-Ալի շահ Ղազարի (1797—1834) թագավորության շրջանում է գրված Մատենադարանի № 547 «Ձինաթ-ուլ-թավարիխ — زینت التواریح» (Պատմությունների զարդը) խորագիրը կրող ընդհանուր պատմության Ա հատորը, որը պարսից միջնադարյան պատմագրության տրագիցիոն ձևով շարադրված կոմպիլացիոն աշխատություն է: Գրքի ներածական մասից տեղեկանում ենք, որ ամբողջ աշխատությունը բաղկացած է երկու հատորից, որոնցից սույն Ա հատորը պարունակում է աշխարհի ստեղծագործությունից մինչև խալիֆաթի շրջանի պատմությունը, մեծ տեղ հատկացնելով նաև գիտության և գրականության գործիչների կենսագրությունը: Իսկ Բ հատորը հետագա շրջանի պատմությունն է մինչև Յաթհ-Ալի շահի ժամանակները:

Գրքի հեղինակի անունը սույն ձեռագրի մեջ չի հիշված, անհայտ է նաև գրչության վայրն ու ժամանակը: Հավանաբար այն պետք է գրված լինի թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի պատվերով՝ Թավրիզում:

Ձեռագիրը գրված է միասյուն գեղեցիկ նասթաալիզով, ունի մանրանկար խորաններ (ունվան): Պահպանակի վրայի հայերեն և ռուսերեն մակագրությունից իմանում ենք, որ այն 1853 թ. նոյ. 15-ին Ալեքսանդրապոլցի Կարապետ Սաֆարյանցի կողմից նվիրվել է Լազարյան ձեռարանին:

Ղազարյան շրջանի նշանավոր պատմիչներից է, ծագումով քուրդ Աբդ-ուլ-Ռազզակ բեկ իրն-Նաջաֆկուլի խանը: Նա Խոյի խան, քրդական Դումբուլի ցեղի առաջնորդ՝ Նաջաֆկուլիի որդին էր, թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի մտերիմը, որ երկար ժամանակ վարում էր Թավրիզի բեղլարբեկության բարձր պաշտոնը: Աբբաս-Միրզայի պատվերով նա գրեց Աղա-Մուհամմադ խանի և Յաթհ-Ալի շահի մինչև 1814 թ. ներառյալ պատմությունը, որ կրում է «Մուասիր-և սուլթանիյե — مآثر سلطانیة» (Աբբասյական հիշատակներ) վերնագիրը: Այդ գիրքը լույս տեսավ հեղինակի կենդանության օրոք, 1825 թ. Թավրիզում, հանդիսանալով պարսկերեն առաջին տպագիր գրքերից մեկը:

Աբդ-ուլ-Ռազզակ բեկը գրել է նաև Դումբուլիների ընտանիքի, այսինքն իր նախնիների պատմությունը նվիրված մի ավելի արժեքավոր աշխատություն, որ հայտնի է «Թարիխ-և դանարիլե — تاریخ دناپله» (Դումբուլիների պատմություն) անունով: Այս աշխատությունը սակայն դեռևս լույս չի տեսել. ձեռագիր ընդօրինակությունները նույնպես խիստ սակավ են:

Ուրախությամբ պետք է նշել, որ Աբդ-ուլ-Ռազզակ բեկի այս աշխատության Սովետական Միության միակ օրինակը գտնում ենք ընդօրինակված Պետական Մատենադարանի ձեռագրատան հայկական ֆոնդի № 7938 ձեռագրի #եջ (էջ էջ 222բ—249բ):

Հիշյալ ձեռագիրը, որ Մատենադարանին է նվիրել պրոֆ. Ա. Զովհաննիս-

յանը պարունակում է ոչ միայն Արդ-ուլ-Ռազզակի այս գործը, այլ նրա սկզբի 220 թերթերը երկու նորահայտ և ունիկալ բնագրեր են, որոնք աղբյուրագիտական բացառիկ արժեք են ներկայացնում: Դրանցից առաջինը (էջ էջ 1ա—173բ) դարձյալ Դումբուլիների մի ավելի ընդարձակ պատմություն է, որ վերնագրված է «Իշարաթ-ուլ-մազահիր—اشارات المذاهب» (Ակնարկներ հավատքների մասին) և որի հեղինակն է խոյի Ահմադ խան Դումբուլիի որդի Ռուսթամ խանը: Աշխատությունը հիմնականում նվիրված է Դումբուլի քրդերի պատմությանը, որոնց ծագումը կասկած է Արբասյան խալիֆների արքունիքում բարձր դիրքի և պաշտոնի արժանացած Բարմաքյանների հետ: Ապա բավական մանրամասն խոսվում է Դումբուլի քրդերի եղիղիական հավատալիքների մասին, անվանելով նրանց «յազգանիներ» և կասկելով դրադաշտականության հետ:

Երկրորդ բնագիրը (էջ էջ 178բ—220բ) նույն հեղինակի «Իշարաթ-ուլ-ադյան—اشارات الاديان» (Ակնարկներ կրոնների մասին) խորագիրը կրող մի այլ գավանարանական աշխատությունն է, որ բացառապես նվիրված է յազգանիների կրոնա-գավանարանական սկզբունքների ուսումնասիրությանը:

Երկու բնագրերի առաջին էջի վերին մասում համարյա նույն բովանդակությունը ունեցող արձանագրություններով գրքի հեղինակ Ռուսթամ-իրն-Ահմադ խանը հիշրեթի 1266 թ. գիկաադա ամսին (1850 թ. սեպտ.-հոկտ.) սույն ձեռագիրը կտակում է (վակիֆ է անում) իր ժառանգներին, շեշտելով, որ շվահառեն և գրավ շղենն, իսկ եթե որևէ մեկը ուզենա ընդօրինակել, ապա այդ պետք է կատարվի իրենց տանը և ձեռագիրը տնից դուրս չպետք է տարվի: Այնուհետև հորդորում է իր ժառանգներին, որ նրանցից առավել կրթվածներն ու գրագետները գրազվեն գրքի խմբագրությամբ, սրբագրեն ու շտկեն այն և շարունակեն պատմությունը մինչև այնքան ժամանակ, քանի դեռ այդ ընտանիքի մարդիկ կշարունակեն ապրել և իշխանություն վայելել:

Անցյալի պատմության ուսումնասիրության համար առավել արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են հանդիսանում նաև պաշտոնական գրադրությունների հրովարտականների և հրամանագրերի գասական օրինակների ժողովածուները: Այդպիսի հայտնի ժողովածուներից է Նադիր շահի պալատական քարտուղար Միրզա-Մեհդի խանի գրչին պատկանող և բազմաթիվ վիճատիպ հրատարակությունների արժանացած «Մունշաթ-ե նադերի—منشآت نادری»-ն (Նադիրյան գրադրություններ), որ մինչև մեր օրերը ծառայում է որպես նման գրադրությունների ուսուցման լավագույն ձեռնարկ: Մատենադարանում կան այս գրքի հինգ տարբեր ընդօրինակություններ, որոնցից առավել ուշագրության արժանի է № 333-ի տակ գրանցված ձեռագիրը, որի բովանդակությունը որոշ չափով տարբերվում է «Մունշաթի» հայտնի վարիանտներից:

Մատենադարանում կան նաև մի քանի այլ նամականիներ և պաշտոնական գրադրությունների ժողովածուներ, որոնցից առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում հիշրեթի 1033 (1624) թ. ընդօրինակված և մեծ հավանականությամբ Հնդկաստանի Մեծ Մոնղոլի արքունի գրագիրներից մեկի գրչին պատկանող նամակների, զեկուցագրերի և այլ պաշտոնական գրությունների ժողովածուն, որտեղ բավական արժեքավոր տվյալներ կան Ջայհուրի, Լահորի և մերձակա մյուս նահանգների նույն ժամանակաշրջանի պատմության վերաբերյալ:

Հատուկ ուշագրության արժանի է № 233-ի տակ գրանցված Երևանի Հուսեյն-Ալի խան Ղազարի (1764—1783) և նրա որդի Մուհամմադ խանի (1784—

1805) գլխավոր քարտուղարի (մունշիրաշի) գրած շուրջ 200 պաշտոնական նամակների և խանական հրովարտականների ժողովածուն: Այս վավերագրերը հանդիսանում են շափաղանց կարևոր սկզբնաղբյուր ժԸ դարի երկրորդ կեսի Երևանի խանության, ինչպես ներքին կյանքի, այնպես նաև հարևան խանությունների ու փաշայությունների և հատկապես Վրաստանի հետ նրա հարաբերությունների և վարած արտաքին քաղաքականության պատմության ուսումնասիրության համար:

Նման արժեքավոր վավերագրերի ժողովածուներից հիշատակության արժանի են նաև Ֆաթհ-Ալի շահի թագաժառանգ Արբաս-Միրզայի նամակների և այլ գրությունների պատճենները պարունակող № 103 ձեռագիրը, որտեղ կան հետաքրքիր տեղեկություններ ժԹ դարի առաջին քառորդի քաղաքական անցուկարձերի, ինչպես նաև ռուս-իրանական հարաբերությունների վերաբերյալ և № 75 ձեռագիրը, որտեղ ամփոփված են հիշերեթի 1275 (1859) թ. Իրանի դեսպան Ամին-ուդ-դովլեի զեկուցագրերը, որոնք վերաբերում են թուրք-իրանական սահմանային վեճերի և փոխհարաբերությունների կարգավորմանը:

* * *

Այս բոլորից բացի Մատենադարանի մյուս պարսկերեն ձեռագրերում ևս անշուշտ կան մասնակի հիշատակություններ ու բազմաթիվ պատասխիկներ, որոնք հետաքրքիր տվյալներ են պարունակում Իրանի, Անդրկովկասի և հարևան մյուս երկրների հասարակական-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ:

Ի վերջո, ավելորդ չենք համարում նշել, որ Մատենադարանի արխիվում պահվում են ժՆ—ժԹ դդ. վերաբերյալ ավելի քան 1500 պարսկերեն վավերագրեր (Ֆերմաններ, հոքմեր, ֆաթվաներ, թաալիղաներ, դարալեններ, վակֆնամաններ, իջարենամաններ, սնուրնամաններ, հոջաթնամաններ և նոտարական այլևայլ արձանագրություններ), որոնց համառոտակի նկարագրությունը տրված է մեր կազմած «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» ժողովածուի Ա սրահի առաջարանում:

Մատենադարանը արդեն ձեռնարկել է այդ վավերագրերի հրատարակությանը: Լույս է տեսել այդ մատենաշարի առաջին պրակը (ժՆ—ժԶ դդ. հրովարտակները), պատրաստ է հրատարակության Բ պրակը, որն ընդգրկում է ժԷ դարի առաջին կեսի հրովարտակները, տրված Շահ Արբաս Ա-ի, Շահ Սաֆիի և Շահ Արբաս Բ-ի կողմից:

Շարունակվում են աշխատանքները հրովարտակների հաջորդ պրակի, ինչպես նաև կալվածագրերի սերիայի Ա պրակի հրատարակության պատրաստելու ուղղությամբ:

Մեզ բերված օրինակներով, ինչպես ասվեց, չի սպառվում Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրերի պատմագրական ամբողջ հարստությունը: «Բանբեր»-ի սուղ էջերում հնարավոր չէ տալ բոլոր ձեռագրերի մանրամասն բնութագիրը: Մենք բավարարվեցինք միայն նրանցից ամենից կարևորների խիստ համառոտ և թուուցիկ նկարագրությամբ: Մակայն այս համառոտ բնութագրումը ևս դալիս է ապացուցելու, որ Մատենադարանի պարսկերեն ձեռագրերի այս փոքրիկ հավաքածուն արժանի է ավելի մանրամասն և բազմակողմանի ուսումնասիրության: